

УДК 378. 016/02 (045)

**АНАЛІЗ СУТНОСТІ, СТРУКТУРИ ТА ФУНКЦІЙ ОСВІТНЬОГО
ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ ЗАКЛАДУ
ВИЩОЇ ОСВІТИ**

Молчанюк О.В., Борзик О.Б.

*Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради*

У статті проаналізовано сутність, структуру та функції освітнього процесу в сучасній педагогічній практиці закладу вищої освіти. З'ясовано, що процес оновлення змісту освіти є об'єктивним закономірним наслідком еволюції науки в цілому та окремих її галузей у відповідності до темпів науково-технічного прогресу. Сформульовано визначення поняття «освіта» та розкрито мету сучасної освіти. Проведено порівняльний аналіз традиційного, розвиваючого та особистісно орієнтовного типів освітнього процесу. Висвітлено особливості організації освітнього процесу закладу вищої освіти за традиційного, розвиваючого та особистісно орієнтовного навчання. Схарактеризовано переваги та недоліки кожного з типів організації освітнього процесу. Установлено, що, хоча більшість сучасних закладів освіти орієнтовані на традиційне навчання, проте, з'являється все більше вищів, що при реалізації освітнього процесу орієнтуються на розвиваючий та особистісно орієнтовний типи навчання.

Ключові слова: освітній процес, міжособистісні відносини, суб'єктна взаємодія, навчальне співробітництво, розвиваюче навчання, особистісно орієнтовне навчання.

**АНАЛИЗ СУЩНОСТИ, СТРУКТУРЫ И ФУНКЦИЙ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В СОВРЕМЕННОЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ**

Молчанюк О.В., Борзик О.Б.

*Коммунальное учреждение «Харьковская гуманитарно-педагогическая
академия» Харьковского областного совета*

В статье проанализированы сущность, структура и функции образовательного процесса в современной педагогической практике учреждения высшего образования. Установлено, что процесс обновления содержания образования является объективным закономерным результатом эволюции науки в целом и отдельных ее отраслей в соответствии с темпами научно-технического прогресса. Сформулировано определение понятия «образование» и раскрыты цели современного образования. Проведен сравнительный анализ традиционного, развивающего и личностно-ориентированного типов образовательного процесса. Освещены особенности организации образовательного процесса учреждения высшего образования при традиционном, развивающем и личностно-ориентированном обучении. Охарактеризованы преимущества и недостатки каждого из типов организации образовательного процесса. Установлено, что, хотя большинство современных учебных заведений ориентированы на традиционное обучение, однако, появляется все больше учебных заведений, которые при реализации образовательного процесса ориентируются на развивающий и личностно-ориентированный типы обучения.

Ключевые слова: образовательный процесс, межличностные отношения, субъектное взаимодействие, учебное сотрудничество, развивающее обучение, личностно-ориентированное обучение.

**ANALYSIS OF THE ESSENCE, STRUCTURE AND FEATURES OF
EDUCATIONAL PROCESS IN MODERN PEDAGOGICAL PRACTICE OF
HIGHER EDUCATION ESTABLISHMENTS**

Molchaniuk O.V., Borzyk O. B.

*The Municipal Establishment “Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy”
of Kharkiv Region Council*

The article deals with the essence, structure and functions of educational process in modern pedagogical practice of higher education establishments. The process of updating education content is established to be an objective natural consequence of science evolution as a whole and individual sectors in accordance with the pace of scientific-technical progress. The concept "education" is defined and the aim of modern education is revealed. The comparative analysis of traditional, developing and personality-oriented types of educational process is conducted. The features of organizing educational process at higher education establishments due to traditional, developing and personality-oriented training is highlighted. Advantages and disadvantages of each type of organizing educational process are characterized. It is proven that education content, forms, methods, while maintaining the traditional for modern society goals, however contradict new trends focused on humanistic goals. With traditional training, students master knowledge, skills, get socialized, disciplined. However, the educational process type is marked by narrow specialization, formal mastering of knowledge. In addition, there is unification, averaging of tutor-student personality, further difficulties in the process of independent mental activity. The essence of developing learning lies in the fact that a personality does not only master certain knowledge and skills, but also acquires ways of action. In this case, the student acts as a subject of academic activities, independently defining goals and ways of achievement, asks tutors questions of the problematic nature. The tutor, in her turn, creates training activities with students, based on interpersonal relationships. It is established that when forming educational process on the principle of personality-oriented training, the student is developing as

a unique personality. With such principle, there is sense of psychological security, joy, trust; gradually a personality acquires abilities to solve everyday problems. As a result of subject- subject relationship of tutor and student, interpersonal relationships are built. It is established that despite the fact that the majority of modern educational establishments are oriented to traditional learning, there are more and more universities that are oriented to developing and personality-oriented training when implementing educational process. Theoretical analysis of scientific literature on the defined issue proves that the formation of educational content in terms of the systemic approach should be based on a thorough analysis of training goals and diagnosis of the acquired at the previous level of the student's learning experience to detailize orientation content of education using pre-defined learning objectives.

Key words: educational process, interpersonal relationship, subject interaction, learning cooperation, developing education, personality-oriented training.

Постановка проблеми. Система освіти в Україні протягом останніх років демонструвала високий рівень мобільності з огляду на готовність до змін. Складні суспільно-політичні процеси, зумовлені інтеграцією в світовий економічний, науковий, освітній простір, призвели до істотних змін в організації освітнього процесу. Сучасність вимагає суттєвого оновлення якості підготовки студентів закладів вищої освіти з огляду на інноваційні процеси у національній системі освіти, що зумовлені об'єктивними суспільними економічними та політичними процесами.

Вирішення окреслених завдань потребує пошуку шляхів удосконалення освітнього процесу в закладах вищої освіти. Поряд з цим стрімке зростання обсягу інформації, постійна модернізація навчальних програм, неоптимальне застосування технічних засобів навчання у вищій школі, що призводять до інтенсифікації розумової діяльності, – створюють відчутний тиск на нервово-психічні функції студентської молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень, що розкривають основні положення теорії керівництва функціонуванням і розвитком соціальних і освітніх систем (Б. Ананьєв, Ю. Бабанський, М. Бесєдін, І. Блауберг, П. Гальперин, О. Гірняк, Б. Гершунський, Т. Давиденко, В. Казанович, А. Капто, Р. Касімов, В. Лазарєв, І. Лернер, І. Мороз, Н. Тализіна, М. Поташнік, Л. Фішман, Н. Фоменко, Г. Цехмістрова, В. Якунін), синергетичну методологію освітнього процесу (В. Андрєєв, В. Бєляков, В. Демчук, Т. Каплунович, В. Корчагін, С. Кульнєвич, С. Курдюмов, І. Прігожин, Г. Хакен, С. Шевелева), управління цілісним освітнім процесом закладу вищої освіти (Л. Карамушка, О. Мармаза, Л. Петриченко, Г. Пономарьова, А. Харківська, Є. Хриков) дали підстави окреслити перспективні можливості поліпшення якості підготовки випускників у системі вищої освіти на основі знань про суть та послідовність реалізації системного підходу в організації освітнього процесу.

Формулювання мети статті. Метою статті є аналіз сутності, структури та функцій освітнього процесу в новітній педагогічній практиці закладу вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процеси модернізації змісту освіти у закладі вищої освіти характеризуються високою швидкістю, що практично позначається на швидкості адаптації всієї системи до пропонованих змін. Передусім, ми маємо на увазі оновлення навчальних програм, робочих навчальних програм, текстів лекцій та планів семінарсько-практичних занять, лабораторних практикумів тощо. Для закладу вищої освіти педагогічного профілю висока швидкість зазначених адаптаційних процесів є однією з передумов забезпечення високої якості підготовки випускників.

Сьогодні є досить прогресивним застосування в навчальному процесі студентів різних педагогічних технологій і новацій, але їх вплив на процес адаптації до умов навчання в вищому навчальному закладі ще недостатньо вивчений.

Водночас цілісна система організації навчання студентів, яка б забезпечувала розвиток гармонійної особистості на засадах діалогічної взаємодії, співробітництва та співтворчості, її вихід на рівень самоорганізації діяльності отримала достатнє висвітлення в психолого-педагогічній науці.

Під «освітою» ми розуміємо процес і результат засвоєння систематичних знань і пов'язаних з ними способів практичної й пізнавальної діяльності.

Метою сучасної освіти є розвиток тих властивостей особистості, які необхідні їй і суспільству для включення в соціальну діяльність.

Така мета освіти відображає відношення до знань, умінь і навичок як до засобів, що забезпечують досягнення повноцінного гармонійного розвитку емоційної, розумової, вольової й фізичної сторін життя.

Сьогодні в педагогічній практиці виділяють три основних типи освітнього процесу: інформаційний (традиційна освіта), розвиваючий (розвиваюча освіта), особистісно орієнтовний тип (індивідуально-орієнтована освіта) [6, с. 237–238]. Зазначені варіанти освітньої практики мають місце під час навчання студентів.

Психологічними основами традиційної освіти є біхевіоризм – прогнозування поведінки іншої людини й керування нею і когнітивна психологія – розвиток людини через засвоєння й пізнання культури і досвіду інших людей. В інформаційному типі освіти людина розглядається як «носій» пізнавальних процесів.

Пріоритетною метою зазначеного типу освіти є формування системи знань особистості у різних галузях наук, умінь і навичкам по предметних дисциплінах.

Навчання при традиційній освіті спрямовано на формування знань, умінь і навичок, що відповідають Державним стандартам. Студентів при цьому готують до виконання певної соціальної ролі.

Результатом даного типу освіти є розвиток типових здібностей, формування особистості із заздалегідь заданими властивостями.

Ми вважаємо, що одним з найважливіших компонентів системи освіти є його зміст. Він включає емпіричні знання, уміння, навички в різних галузях науки, пропонуючи конкретні способи вирішення типових завдань. Визначальним моментом традиційного змісту освіти є недостатньо втілюваний у діяльність освітніх установ гуманістичний і демократичний потенціал. Усі нововведення й перетворення змісту освіти задаються «зверху», розгляд стратегії освіти йде у плані вирішення проблеми «який студент потрібний навчальному закладу».

Як показує практичний досвід, у процесі освіти й виховання студентської молоді пріоритет надається репродуктивним, пояснювально-ілюстративним методам.

Традиційна освіта гранично вербалізована й раціоналізована. У традиційній освіті виділено емоційний компонент, що призводить до панування у суспільстві професійно компетентного, але бездуховного індивіда. Зміст освіти, форми, методи, зберігаючи традиційні для сучасного суспільства цілі, протирічать новим тенденціям, зорієнтованим на гуманістичні цілі [5, с. 8].

Крім того, організація традиційної освіти являє собою нормативно організований процес, тобто зміст освіти, процес, строки жорстко регламентовані. При такому типі освіти студентам і викладачу надається мінімальна воля вибору.

Зазначимо, що за традиційного навчання позиції й роль студентів і викладача також чітко визначені. Студент є об'єктом навчання: слухає, повторює, відповідає на питання, діє за зразком, ставить і вирішує проблемні запитання вкрай рідко. Викладачу надається роль керівника пізнавальним процесом. Він – майстер, контролер, суддя, організатор, транслятор.

Та все ж таки, навчальний процес у закладі вищої освіти, попри сучасні дослідження та розробки, базується на інтуїції та досвіді викладачів, які тривалий час викладають свої дисципліни. У цьому криється одна із важливих проблем, що гальмує впровадження сучасних освітніх технологій. Ідеться про здатність та бажання викладача узагальнювати та аналізувати свій педагогічний

досвід з метою оновлення змісту матеріалу та коригування методів і форм педагогічного впливу. Як один із продуктивних учасників навчального процесу у закладі вищої освіти, викладач стає рушійною силою оновлення технології реалізації освітнього процесу. На наш погляд, необхідною умовою інноваційних процесів у закладі вищої освіти є наявність у викладачів високого науково-методичного рівня підготовки і прагнення оновлювати свої знання. Непрямим показником наявності такого прагнення ми вважаємо участь у науково-теоретичних, науково-методичних та науково-практичних конференціях різних рівнів, а також показники видавничої діяльності [7, с. 61–65].

Під час контролю навчальної діяльності студентів при традиційному навчанні переважають формальні критерії й орієнтири, стандартні й переважно кількісні показники. При цьому, оцінка й контроль, в основному здійснюється педагогом.

Отже, можна окреслити низку недоліків традиційного підходу, серед яких суттєвими є:

- фрагментація знань за галузями, кількість яких дорівнює кількості напрямків досліджень;
- ізолювання дисциплін однієї від одної та реальності в цілому;
- вузьке визначення проблеми;
- постійне посилення труднощів у комунікації між фахівцями з різних галузей;
- невиправданий рівень спеціалізації;
- низький рівень ефективності при вирішенні комплексних проблем;
- тенденція до виділення на основі вивчення окремого явища загальних характеристик, що поширюються на більш широке коло явищ.

Наступним типом освітньої практики є розвиваюче навчання. Розвиваюче навчання – це орієнтація навчального процесу на потенційні можливості людини й на їх реалізацію. За такого навчання провідними рушійними силами психічного розвитку особистості є становлення в неї нових якостей розуму, уваги,

пам'яті й інших сторін психіки. Засвоєння знань і досвіду не протиставляється розвитку, а є його основою. Особистість при зазначеному типі освіти розглядається як суб'єкт діяльності: центральною технологічною ланкою діяльності студента є самостійна навчально-пізнавальна діяльність, заснована на здатності регулювати в ході навчання свої дії.

Визначальною метою розвиваючого навчання є розвиток інтелектуальної сфери особистості. Тобто, особистість не тільки засвоює певні знання, уміння й навички, але й опановує способи дії. Зміст діяльності, який має засвоїти студент в процесі навчання, пов'язується в його свідомості з виконанням дії.

Таким чином, навчальна діяльність стає в процесі навчання провідною. Отже, предметом діяльності навчання в структурі розвиваючого навчання є не засвоєння як таке, а власно навчальна діяльність, у процесі конструювання й здійснення якої й відбувається засвоєння знань, умінь і навичок; властивості і якості особистості виступають і як продукт цієї діяльності, і як умова подальшого навчання й розвитку.

Зміст освіти при розвиваючому навчанні, на відміну від традиційного, де побудова змісту освіти здійснюється від часткового до загального, будується від загального до часткового й містить у собі науково-теоретичні знання, загальні способи вирішення цілого класу завдань. Але так само, як і при традиційному навчанні, зміст освіти при розвиваючому навчанні особистісно відчужений від студента, тому що не має «особисто» до нього прямого відношення, не пов'язаний з його реальними й актуальними бажаннями.

Освітній процес при розвиваючому навчанні здійснюється у формі залучення особистості в різні види діяльності, використанні під час викладання різних інтерактивних технологій, дискусій, а також оптимальних методів навчання, спрямованих на збагачення творчої уяви, мислення, пам'яті. Залучаючи студента до навчальної діяльності, педагог має знати якими способами діяльності студент оволодів у ході попереднього навчання, яка ступінь осмислення останнього власної діяльності. На основі отриманих даних педагог конструє педа-

гогічні впливи на студента, розташовуючи їх у зоні найближчого розвитку. У навчальній діяльності переважають технологічний підхід, проблемні, пошукові, дослідницькі методи навчання.

Концепція формування пізнавального інтересу особистості у значному ступені здійснюється в інтелектуальній розумовій діяльності студента, створюючи сприятливі умови для його активного й продуктивного розвитку, при цьому, однак, у меншій мірі зачіпається емоційно-моральна сфера життєдіяльності, що приводить до формування в достатньому ступені грамотної, але байдужої особистості .

Зазначимо, що взаємодія студента й викладача при розвиваючому навчанні, так само, як і при традиційному, є провідною. Студент у цьому випадку виступає як суб'єкт навчальної діяльності, самостійно визначаючи мету й способи їх досягнення, задає запитання проблемного характеру викладачу. Педагог, у свою чергу, формує, вибудовує в навчанні з студентами навчальну діяльність яка побудована на міжособистісних стосунках.

При контролі й оцінці якості знань студентів переважають вікові норми й критерії розвитку, враховуються зовнішні й внутрішні вікові показники, здійснюється самоконтроль. Психолого-педагогічні дослідження останніх десятиліть показують, що першорядне значення має не тільки знання викладачем вікових й індивідуальних особливостей, скільки облік особистісних характеристик і можливостей студентів.

Особистісний підхід у педагогіці розуміють як опір на особистісні якості. Урахування особистісних якостей дуже важливо для виховання й навчання особистості і включають у себе наступні характеристики – спрямованість особистості, її ціннісні орієнтації, життєвий досвід, установки що сформувалися, домінуючи мотиви діяльності й поведінки. Головним проявом освітнього результату цього підходу є можливість більш адекватно і раціонально, гнучко і динамічно забезпечити в системі освіти реалізацію індивідуальних потреб людини, сприяти гармонійному розвитку її особистості, гнучко у часі і просторі підви-

щувати компетентності людини з різних напрямів освітньої підготовки та в різних життєвих ситуаціях як в особистих інтересах людини, так і в інтересах суспільства [4, с. 15].

Психологічною основою особистісно орієнтовної освіти є так звана гуманістична психологія, відповідно до якої людина розглядається через особистісний рівень людської психіки, через індивідуальну значеннєву сферу й переживання. Людина – це унікальне, самоактуалізуюче, вільне, відкрите утворення.

Метою зазначеного типу освіти є особистісне зростання студента. Реалізація поставленої мети здійснюється шляхом створення оптимально комфортних умов для повноцінного розвитку індивідуальних здібностей і можливостей особистості, рішучої відмови від силових і твердих засобів педагогічного впливу, забезпечення умов, при яких навчання доставляло б студенту радість і спонукувало внутрішню потребу в оволодінні знаннями.

Зміст освіти при особистісно орієнтовному підході полягає у тому, що у навчанні визначається й розробляється разом з студентами, виходячи з їхніх можливостей і потреб індивідуальна траєкторія діяльності. При такому підході можливе формування системи, що відповідає життєвим потребам і інтересам особистості, у цьому випадку навчальна програма буде коректуватися під тих хто отримує освіту.

Організація освітнього процесу при особистісно орієнтовному навчанні базується на стратегії допомоги і підтримки. До особистості студента відносяться з обережністю й демократичністю, орієнтуючись на розробку сучасних педагогічних технологій, які б відповідали їх гуманістичної сутності й були спрямовані на формування особистості, найбільш повного розкриття його духовного потенціалу, пізнавальних і моральних.

Технологічний апарат педагогіки співробітництва характеризується неоднозначно, тому що в ньому досить рельєфно виділяються два етапи: перший у більшій мірі базується на твердій технологічній схемі яка розрахована на оптимальну результативність навчального процесу; другий – являє собою гнучку,

рухливу, спрямовану на створення сприятливих умов для можливо більш повної самореалізації особистості. Однак зазначені два аспекти не суперечать один одному, а є альтернативами єдиного гуманістичного, індивідуально орієнтованого технологічного апарата «педагогіки співробітництва» пов'язаного із прогресивними педагогічними технологіями. Загальною методологічною платформою для них є антрополого-гуманістичний підхід до особистості, що виключає авторитарно-адміністративні «силові» методи педагогічного впливу [6, с. 237–238].

Основним важливим моментом при організації особистісно орієнтованого навчання є гнучке, варіативне, багатофакторне проектування освітнього середовища для розвитку індивідуальних здібностей і можливостей студентів. Таким чином, при організації зазначеного процесу спостерігається чітко виражена тенденція відмови від панування монологічної форми організації освітнього процесу й переходу до діалогічної, що замінює суб'єкт-об'єктні відносини суб'єкт-суб'єктними в сфері спілкування викладача й студентів. Діалогічна взаємодія характеризується тим, що активно організуюче ставлення виявляється не лише до предмета спільної діяльності, а й до самого партнера по спілкуванню (І. Бех) [3, с. 218]. Формування відносин у колективі студентів та з викладачами, має спрямовуватись на формування у них, зокрема, вміння будувати взаємовідносини з усіма суб'єктами освітнього процесу, здатності до спілкування і взаємодії на основі взаємної зацікавленості, поваги, довіри, співробітництва [8, с. 25–36].

При організації освітнього процесу на суб'єкт-суб'єктній основі змінюється позиція студента. Останній у цьому випадку – це особистість певного віку зі своєю культурою й правилами поведінки, особистим життєвим досвідом. Викладач – наставник, що допомагає, спрямовує діяльність, сприяє сприятливому саморозвитку особистості, її особистісному росту. Ми вважаємо, що у результаті встановлення суб'єкт-суб'єктних відносин між студентами і викладачем формуються міжособистісні відносини, при яких педагог і студенти беруть ак-

тивну участь у процесі пізнання, в першу чергу, як особистості, а вже в другу як носії певних ролей і функцій.

Головними критеріями при контролі, і оцінці якості знань є показники особистісного зростання. Основна увага приділяється самооцінці, самоконтролю й рефлексії, допомога викладача використовується лише при необхідності, причому переважає якісна, описова оцінка педагога [2, с. 85–87].

Аналізуючи зазначене вище, можна виділити наступні переваги й недоліки кожного типу освітнього процесу.

Навчаючись за традиційним навчанням, студенти добре засвоюють знання, навички, добре соціалізуються, дисципліновані. Однак, відзначається вузька спеціалізація та формальне засвоєння знань. Крім того, має місце уніфікація, усереднення особистості викладача й студента, подальші труднощі у процесі самостійної розумової діяльності.

Серед переваг розвиваючого навчання ми визначаємо наступні: інтенсивний розвиток інтелектуальних умінь студентів, розвиток самостійності мислення, вироблення навичок ефективної комунікації, здатність вирішувати життєві проблеми. До недоліків даного типу навчання ми відносимо недостатній розвиток емоційно-почуттєвої сфери, тому що в освітньому процесі переважає раціоналізація.

За особистісно орієнтовного навчання, студент розвивається як унікальна особистість, тим самим забезпечується почуття психологічної захищеності, радості існування, довіри до оточуючих, поступово особистість набуває здатності вирішувати життєві проблеми.

Сьогодні надається важливе значення гуманізації й гуманітаризації навчальної діяльності. Тому, сучасні педагоги прагнуть до застосування у практичній діяльності сучасних педагогічних технологій з гуманістичною спрямованістю. Однак, на шляху застосування педагогічних технологій зустрічаються труднощі, які пов'язані з тим, що більшість викладачів і керівників освітніх уста-

нов психологічно не готові до цього процесу, який вимагає значної підготовки з боку учасників педагогічного процесу [1, с. 37–39].

Більшість сучасних закладів освіти орієнтовані на традиційне навчання, при якому система завдань робить опір не на основну функцію людського мозку – мислення, а на вторинну – пам'ять. Однак, пам'ять має свої межі, які найчастіше дуже індивідуальні. Окремі заклади вищої освіти при реалізації освітнього процесу орієнтуються на розвиваючий тип навчання, що значною мірою враховує індивідуальні особливості тих хто навчається, сприяє розвитку мислення студентської молоді, що, на наш погляд і визначає динаміку розумової й фізичної працездатності особистості.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, формування змісту освіти в умовах системного підходу має відбуватися на основі ретельного аналізу цілей навчання та діагностики набутого на попередньому рівні навчання досвіду студента з метою конкретизації орієнтовного змісту освіти на основі заздалегідь визначених цілей навчання. За таких умов зміст освіти характеризується низкою об'єктивних і суб'єктивних показників, до яких у першу чергу належить науковість та складність. З точки зору науковості формування змісту освіти відбувається шляхом його оновлення відповідно до сучасних досягнень різних галузей науки через трансляцію їх у межах відповідних навчальних дисциплін.

Суб'єктивність формування змісту освіти визначається особистістю, яка намагається опанувати зазначений зміст освіти. Від рівня її попередньої підготовки та від комплексу навчально-пізнавальних здібностей залежить ступінь успішності навчання (успішність в опануванні змістом освіти).

Список використаних джерел

1. Бабанский Ю. К. Педагогика : уч. пособ. [под ред. Ю. К. Бабанского] 2-е изд., доп. и перераб. Москва : Просвещение, 1988. 479 с.
2. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.

3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. Київ. : Либідь, 2003. 344 с.
4. Биков В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти : монографія. Київ : Атіка, 2009. 684 с.
5. Вознюк О. В., Левківський М. В., Саух П. Ю. Синергетика освіти : монографія / За ред. проф. П. Ю. Сауха. Київ, 2004. 130 с.
6. Волкова Н. П. Педагогіка : посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Академвидав, 2007. 618 с.
7. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности. Москва : Знание, 1980. 96 с.
8. Пономарьова Г. Ф. Взаємодія викладача і студента у навчально-виховному процесі педагогічного ВНЗ. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти: зб. наук. пр.* Харків: УПА, 2014. Вип.45. С. 25-36.